

ւում է ամենաառաջագէժ քաղաքակրթութեան հետ, սակայն այս դէպքում վայրենութիւնից փնացած ժառանգութիւնը՝ ժողովրդական կառավարութեան ձևն է, ռամկավարութեան մեծ սկզբունքը:

Միք. Յովհաննիսեան

(Կը շարունակուի)

ԹԻԻՐՔԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ *)

III

Զկայ մի պետութիւն, որ միւլնոյն առարկայի վերաբերմամբ ունենայ այնքան բազմատեսակ տուրքեր, որքան թիւրքիան: Այգիի տէրը պէտք է վճարէ օրինակ մի որոշ տուրք այգիի գետնին, այսինքն հողին համար, մի տուրք այգիի ծառերի համար, մի տուրք այգիի որթերից քաղելու խաղողին համար (ըրվսսաթ թէսքերէսի), մի տուրք, արգէն քաղած խաղողի համար, մի տուրք խաղողի չաչից (ճիպրէ) վազելու օղիին համար և այլն: Երբ այս բոլորը հաշուենք՝ կը գտնենք, որ այգետէրերը և կառավարութիւնը այգու ընդհանուր արգիւնքից գրեթէ հաւասար բաժիններ են ստանում արգիւնաբեր տարիներում, իսկ նուազ արգիւնաբեր տարիները միշտ ի ֆնաս այգետիրոջ են լինում: Ահա թէ ինչո՞ւ Թրքահայաստանում քանի գնում քանդում են այգիները և արտերի են վերածում. երևի խաղողի ծննդավայրը մի օր բոլորովին զրուկուած պիտի լինի խաղողից:

Գոյութիւն ունի նոյնպէս «թէմէթիւ» կոչուած հարկը, որը ենթադրում է իբր թէ գիւղացին տնային արհեստով է զբաղուած: Այս տուրքը համարեա միշտ դժգոհութիւններ է յարուցանում գիւղացիների մէջ, կառավարութիւնը ոչ միայն աչքի առաջ չի ունենում եկամուտի մի որևէ minimum, այլ մինչև իսկ գիւղացու կամ գիւղական բանուորի պատահական օրավարձը ընդունում է որպէս եկամուտ և ուրեմն հարկատուութեան ենթակայ. կառավարական պաշտօնեաները ուշադրու-

*) Տես «Մուրճ» № 6.

Թիւն չեն դարձնում այն բանի վրայ, թէ գիւղական բանուորը տարուայ մէջ քանի օր դրադուած է եղել և քանի օր առանց գործի է մնացել: Այն դէպքում, երբ ծառայողները կամ բանուորները չեն կարող կամ չեն ուզում հարկը վճարել—իսկոյն բանտարկւում են. քանիցս պատահել է, որ մի քանի փոքրիկ օղիի և այլ գործարաններ, ուր բանում են 10—15 բանուոր՝ յանկարծ առանց աշխատաւոր ձեռքի են մնացել լոկ այն պատճառով, որ բանուորների մեծամասնութիւնը բանտարկուել է «թէմէթթիւ»-ի հարկը անվճար թողնելու համար:

Մի քանի տարի առաջ Թրքահայաստանի գաւառներից մէկում, չոր ու ցամաք ամառից յետոյ խոտը ամեն տեղ պակասում էր. այդ պատճառով անագին քանակութեամբ ոչխարներ սատկեցին. բայց կառավարութիւնը ուշադրութիւն չդարձրեց դրա վրայ և պահանջեց ոչխարների վրայ դրուած հարկերի այն քանակութիւնը, որ առնւում էր նախկին տարիներում. իզուր էին գիւղացիները պնդում, որ ոչխարների մեծամասնութիւնը էլ գոյութիւն չունի: Բողոքը անուշադիր մնաց: Բարձր. Դուռը անվերջ պահանջում է իր գաւառներից փող, փող և փող. փողի պահանջը գալիս է վալիին. վալին իր կողմից պահանջում է մութէսարիֆից. իսկ այս վերջինը գայմազամից: Փողը պահանջելիս՝ բարձր պաշտօնեան իր կրտսեր պաշտօնակցին ակնարկում է այն բանի վրայ, որ եթէ փողը չճարուի, այդ չարաբաստիկ փոքրիկ պաշտօնեան վտանգում է իր պաշտօնը եւ այս վերջինս քաջ իմանալով, որ փողային հարցերում կառավարութիւնը հանաք չի սիրում և սաստիկ ճշտապահ է, (երբ ի հարկէ ինքը կառավարութիւնն է պահանջում և ոչ թէ ուրիշներ նրանից) պաշտօնեան շտապում է ինչ գնով էլ որ լինի գտնել Կ. Պոլսից պահանջուած փողը: Հարկատուն համարեա երբէք չի ստանում իր վճարած հարկի փոխարէն մի որեւէ թուղթ, ստացագիր, իբրև ապացոյց իր վճարման. այդ հանգամանքից շարունակ օգտուում են կառավարական մեծ թէ փոքր պաշտօնեաները և նորից պահանջում վճարել: Անբարեբեր տարիներում, երբ ցորենը սկսում է թանգանալ, կառավարական պաշտօնեաները իրանց բարեկամների միջոցով էժան էժան գնում են ցորենը և լեցնում կառավարական ամբարները ու այդպիսով սովի աղէտները սպեկուլյացիայի են ենթարկում:

Բայց ի՞նչ են դեռ այդ հարկերը, հարկահանութեան այն ձեւերի ու միջոցների հանդէպ, որոնց դիմում է կառավարութիւնը իր պաշտօնեաներով: Օր. Թրքահայաստանի վալիներից մէկին հետապրում են Կ. Պոլսից, որ նրա գաւառում երկու

գունդ գործ է գալու ձմեռելու և ուրեմն վալին պէտք է գտնէ ձօտ 300 հազար ֆրանկ տեղային անհրաժեշտ ծախքերի համար: Վալին ամեն ջանք գործ է դնում և ժողովում է այդ գումարը. կարելի է երևակայել, թէ ինչ միջոցներ գործ է ածւում այդքան փող ժողովելու համար, քանի որ դրանից առաջ արդէն հարկերը դժուարութեամբ է տուել ժողովուրդը: Սակայն երբ Կ. Պոլսում իմանում են, որ վալին կարողացել է 300 հազ. ֆր. ժողովել, նորից հեռագրում են նրան, որ այդ գումարից 100 հազարը փոխադրէ Կ. Պոլսի պալատական գլխաւոր ներքինին, իսկ 200 հազարը ուղարկէ Իլդիֆ-Քեսուկ. միևնոյն ժամանակ յայտնում են, որ վալին այս ինչ աստիճանի չքանջան է յատկացւում... Ահա մի այլ զուտ արևելեան միջոց հարկահանութեան: Օր. գոյութիւն ունի 5 տոկոսանոց հողային մի հարկ Կ. Պոլսի տների համար: Այդ հարկը շարունակ 5—10 տարի չի պահանջւում. յետոյ՝ յանկարծ, մի քանի տարուայ գումարը միասին են պահանջում: Յայտնի բան է տան սեփականատէրը սարսափած այդպիսի անսպասելի գումարից, իսկոյն սկսում է «միջոցներ» գործ դնել: Սկսւում է առևտուր տանտիրոջ ու պաշտօնեայի միջև: Վերջապէս «բաքշիշը» գործին օգնում է և հարկի տաճներով մասն է միայն տրւում ու երկու կողմերն էլ գոհ և հանգիստ բաժանւում են: Վերացուած չեն մի քանի հայկական գաւառներում և այլ տեսակի հարկեր ու տուրքեր, ինչպէս այն տարօրինակ տուրքը, որը կայանում է նքանում, որ ամեն մի քրիստոնեայ պարտական է հիւրասիրել իր դուռը բաղխող մահմեդականին. այդ մահմեդականը իրաւունք ունի ապրել նրա տանը 3 օր. ինչ ասել կուղէ, որ այդ հիւրասիրութեան հետեանքը յաճախ շատ աղետաբեր է լինում ամբողջ հայ ընտանիքի պատուին. եթէ տան տէրը դիմադրէ—հիւրը նրան ծեծում է, իսկ եթէ տանտէրը այդ հրէշին սպանէ—իսկոյն կառավարութիւնը «ապստամբութիւն» է տեսնում այդտեղ և զիւրը շրջապատւում է մութհսարիֆի ուղարկած զօրքով:

Առանց մանրամասնօրէն կանգ առնելու՝ յիշենք այստեղ մի քանի խօսքով ֆիացեալ հարկերի մասին: ¹⁾

«Կրթական» հարկ, որ քրիստոնեաները ստիպուած են տալու առանց սակայն վայելելու պետական դպրոցների մէջ կրթուելու արտօնութիւնը:

¹⁾ Հայերէն լեզուով աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ հարկերի մասին. ընթերցողը կարող է գտնել պ. Պաթախի հետաքրքրական գրքոյի մէջ. «Հարկերը Տաճկաստանում»:

«Զինուորական» հարկ՝ իւրաքանչիւր արու քրիստոնեայից (տարեկան 3—4 բուրլի), այդ հարկը վերցնելու ժամանակ տարեց տարի կրկնուում են ամենաբարբարոս և աւագակային միջոցները պետական պաշտօնեաների կողմից:

Կալուածական հարկ, ճանապարհների հարկ, ժառանգութեան հարկ (10 տոկոս ժառանգուած հարստութիւնից) և այլն և այլն:

Կան և պատահական հարկեր, որոնք պաշտօնապէս պարտադիր չեն, բայց էապէս պարտադիր են դառնում թէ մահմեդականների և թէ քրիստոնեաների համար. օր. «օժանդակութիւն» կոչուող հարկը, որ տրուում է երբ կառավարութիւնը անյետաձգելի կարիք ունի մի որևէ գումարի և կոչ է անում իր «հաւատարիմ հպատակներին»... Միթէ այդ դէպքում ստրուկ ծնուած հայը չի շտապելու իր «հաւատարմութիւնը» ցոյց տալու կառավարութեան...

Ոչ պաշտօնական հարկերի թւումն է և այն տուրքը, որ մի քանի գաւառներում հայ գիւղացիք տալիս են քիւրդերին, իրանց՝ հայերին պաշտպանելու համար քրդական մի այլ ցեղի կամ կառավարական պաշտօնեաների կեղեքման դէմ:

Ինչ որ ասացինք թրքահայաստանի մասին, նոյնը կարելի է կրկնել և Մակեդոնիայի վերաբերմամբ: Այստեղ էլ միևնոյն մանր և խոշոր հարկերը, հարկահանութեան միևնոյն ձեւերը ու միջոցները, նոյն տնտեսական դրութիւնը, նոյն բարոյական ստրկութիւնը: Մի երկրում, ուր տնտեսական կիանքը կաշկանդուած է—շնորհիւ իրաւական-քաղաքական ընդհանուր պայմաններին—հչ մի մասնաւոր բարելաւումն չի կարող ժողովրդին իսկական օգուտներ տալ: Այսպէս՝ երբ 90-ական թուականների սկզբներում թիւրք կառավարութիւնը դաւառներում հաստատեց «մէնաֆիէ-սանդուք»-ներ այսինքն երկրագործական դրամարկղներ—անվերջ գովասանքներ ստացաւ թէ եւրոպական և թէ հ. Պոլսի ստրկացած մամուլի կողմից: Այդ երկրագործական դրամարկղները իբր թէ պէտք է զարգացնէին տեղային երկրագործութիւնը և վաշխառութիւնը պէտք է քսանչորս ժամուայ մէջ չքանար: Եւ ի՞նչ. հէնց այսօր էլ, ինչպէս սրանից 25 տարի առաջ, վաշխառութիւնը շնորհիւ ընդհանուր դրութեան՝ ամուր և հաստատուն հողի վրայ է կանգնած և գիւղացիները տարեկան վճարում են 50-ից մինչև 200 տոկոս: Այդ երկրագործական բանկերին դիմելը և հազար ու մի դժուարութիւնից յետոյ փող ստանալը դեռ այն բիսկն էլ ունի, որ պարտքը չվճարուելու հէնց առաջին դէպքում կառավարութիւնը գրաւում է գիւղացու ցանքսը և հողը ու աճուր-

դով ծախում: Վաշխառուի հետ գործ անելիս գիւղացին էլի յոյսը չի կտրում, որ հողը մի որոշ ժամանակ իր «սեփականը» կը լինի և կամ մի յաջող տարի գուցէ կը կարողանայ իր պարտքից էլ ազատուել. մինչդեռ «էժման» Մանիֆէ-ն երկար չի սպասում. մի վատ տարի և... հողը չկայ: Ահա և մի այլ օրինակ. թիւրք կառավարութիւնը Եւրոպայի աչքին թող փշելու նպատակով՝ «առևտրական պալատներ» է հաստատում կամ ձևացնում է թէ պատրաստ է հաստատել թիւրքիայի վաճառականական կենդրոններում. և եւրոպական վարձուած մամուլը իսկոյն «ընթերցներ»-ից է խօսում. մինչդեռ թրքաց օրէնքներով վաճառականը կամ գիւղացին մի վիճակէթից միւս վիճակէթը իր ապրանքները անձամբ տեղափոխելու համար հետեւեալ ձևակերպութիւնները ստիպուած է կատարել. գնալ և իրաւունք ստանալ 1) իր համայնքի կամ գիւղի մուխտարից, 2) տեղական քաղաքացիական վարչութիւնից, 3) երկրագործական բանկից (իւր գաւառի) վերցնել մի թուղթ, որ ոչ մի տեղ պարտք չկայ իւր հողի վրայ և թէ միւս հարկերն էլ վճարած է. այնուհետև հողագործը, որը ուզում է իր ցորենը տանել ծախել, պէտք է գնայ 4) ոստիկանատուն և դրանից յետոյ, 5) ժանդարմների վարչութիւնը, որպէսզի վերջիններս բարեհաճեն տալ նրան մի «վկայագիր վարուց», որով «չեն հակառակում այդ վաճառականի կամ գիւղացու տեղափոխուելուն»: Այս բոլոր թղթերը ու վկայագիրները ձեռք բերած՝ որպէս կատարեալ յաղթութիւն՝ անվերջ կասկածոտ վարչութեան վրայ— վաճառականը այնուհետև/կարող է մի տեսակ յաղթանակով ներկայացնել նրանց պալիցիային, ուր և կը կնքեն ու կը ստորագրեն անհրաժեշտ անցագիրը: Ահա դրանից յետոյ միայն չարաբաստիկ վաճառականը կարող է ճանապարհ ընկնել իր ապրանքը ծախելու կամ գնելու համար:

Անաչառութիւնը պահանջում է շեշտել այն երևոյթի վրայ, որ թրքաց ներկայ ընդհանուր բեժիմից տուժում է ոչ թէ միայն քրիստոնեայ տարրը, այլ և մահմեդականը:

Աղքատ մուսուլմանը կոչում է օր. զինուորական ծառայութեան ուր և մնում է 2 կամ 3 անգամ աւելի քան պահանջում է օրէնքը: Պատահում է նաև, որ նա փոխարինում է այն հարուստ թրքերին, որոնք այս կամ այն պատճառով «ազատուել են» այդ ժամանակամիջոցում զինուորական ծառայութիւնից: Թուրք զինուորը չի ստանում իրան նշանակուած ոռնիկը, համազգեստի փոխարէն նրան տալիս են պատառոտած վերարկուներ. պակասում են կօշիկները յաճախ և հացը... Օֆիցերից սկսած մինչև մինիստրը՝ կողոպտում են զինուորա-

կան պէտքերին յատկացուած գումարները, ծախում են զինուորանոցի ալիւրը, մթերքները, համազգեստը և վառօդը: Կիսաքաղցած կեդտոտ, ենթարկուած շատ անգամ շերմախտի կամ վնասերական հիւանդութիւններին—այդ թշուառները ստիպուած են լինում կամ ապստամբուելու կամ գողութեան ու աւաղակութեան դիմելու: Թնւրք դաւառապետները այնպէս են դործը կարգադրում, որ Մակեդոնեայի մեծ քաղաքների շուկաները (եթէ միայն սրանք քրիստոնեաներին են պատկանում) ժամանակ առ ժամանակ հրդեհի ենթարկուեն: Եւ ահա, երբ տեղային զինուորական գունդը բաղցածութիւնից ստիպուած սկսում է դժգոհութիւն ցոյց տալ կառավարութեան դէմ, յանկարծ «պատահամբ» հրդեհում է տեղային շուկան և զինուորները՝ (օրէնքը այդ է պահանջում) ի հարկէ, ուղարկում են օգնութեան՝ հրդեհը հանգցնելու և ապրանքները աղատելու: Եւ իսկապէս զինուորները «աղատում են» շուկայի ապրանքները բայց... կողոպտելով ու իրանց սեփականացնելով: Մակեդոնեայում, Եանեսայից սկսած մինչև Պրիցզենդ քաղաքը՝ չկայ քրիստոնեաներին պատկանած մի մեծ շուկայ: Երկու կամ երեք անգամ ստիպուած չլինի վերջին տարիներս կերակրել և դպետ մատակարարել ալբանացի և թուրք զինուորներին:

Դժուար է ասել, այսպիսի պայմաններում, թէ մասնաւոր բեֆորմներ,—ինչպէս օր. քրիստոնեայ ժանդարմերիս—առաջարկելը միամտութիւն է, թէ կեղծաւորութիւն: Գաղտնիք հօշէ, որ թուրք ժանդարմերիսն էլ ոռճիկ չի ստանում. ուստի և նրանք քաղաքական խուզարկութեան պատրուակի տակ—գողանում են ու կողոպտում՝ քրիստոնեաների տները ու խանութները: Ուրեմն ի՞նչպէս կարելի է խօսել մահմեդական թէ քրիստոնեայ ժանդարմների քանակութեան մասին, երբ ժանդարմերիսն ճակատագրօրէն անկարողութեան ու անօրէնութեան տարր է ներկայացնում առհասարակ և մասնաւոր թուրքիայում: Բայց զինուորներից ու ժանդարմներից յետոյ ահա և թուրքիայում տիրող օրէնսդրութեան պաշտպանները և նրանց նիւթական դրութիւնը:

Արեւելքում, գոնէ թուրքիայում, դատաստանատան մօտ կարելի է պատահել մի խումբ մարդկանց, որոնք կեղծ վկաների դեր են խաղում: Ով իր շահերն է ուզում պաշտպանել, նա ստիպուած է դիմել այդ կեղծ վկաներին. վերջիններս իրանց ստացածից որոշ գումար յատկացնում են դատաւորին: Բայց կեղծ վկայութիւնը այնպիսի անարգ ու առատ ապրանք է դառել արեւելքում, որ զինը սաստիկ ընկել է: Դիւ թէ շատ Վարզին մարդուս սուտ վկայութիւնը և հրդուժը թուր-Օգոստոս, 1905.

քիայում արժէ միջին թուով 1—2 մեջիդիէ (4—8 ֆր. կամ մօտ 3 բուրլի)¹⁾։ Դատաւորը այդ դէպքում համարեա ոչինչ չի ստանում... Նրան պէտք են աւելի մեծ և հաստատ եկամուտներ, որովհետեւ կառավարութիւնը նրան երբէք ոչինչ չէ վճարում փաստօրէն։ Մի որեւէ ընտանեկան հարց քրիստոնեաների մէջ, կամ սեփականութեան կռիւ քրիստոնիայի և մահմեդականի մէջ, տալիս է ամենաառատ հունձը թիւրք դատաւորին։ Մի երկիր, ուր գոյութիւն չունեն անձեռնմխելի նստաբական մատենաներ ու վկայագրեր՝ չի կարող գոյութիւն ունենալ հէնց տիրող օրէնադրութեան տեսակէտից ևս որեւէ սեփականութիւն, որ մի անգամ ընդ միշտ դերժ մնար «օրինական» կամ բռնի կողմաւորից ու զեղծումից։ «Դու ուզում ես, ապացուցել որ այս գիւղը քեզ է պատկանում, հարցնում է դատաւորը. բայց այս ինչը պնդում է, որ գիւղը իրանն է և իրրեւ ապացոյց՝ դրացի սրճատնից բերում է տասը հատ վկայ, որ յօգուտ նրան են վկայութիւն տալիս. դու ի հարկէ նոյնքան և աւելի ևս շատ կարող ես վկաներ բերել, բայց արժէ՞ այդքան ծախսեր անել... խելացի մարդը սկսում է անխուսափելի «ծայրից» և վարձատրում է նախ և առաջ դատաւորին...», «դու գնել ես դաշտավայրի կամ անտառի այս ինչ մասը նստաւրի ներկայութեամբ, որը և արձանագրել է իր մատենաներում, որի պատճէնը դու ունես, բայց մի տարի անցնելուց յետոյ քեզ ծախողը յայտարարում է որ այդ ծախուած հողը իր կնոջ սեփականութիւնն է և թէ ինքը ծախողը իրաւունք չունէր ծախելու... գիտես, չարժէ»։ Եթէ այդ դէպքում դատաւորը չափազանց ազահ է երևում և գործը անպատճառ դատաստանատուն է բերում, անհրաժեշտ է նախ և առաջ ներկայացնել վկաներին. մի կողմից եթէ ցոյց են տալիս 12 վկայ, միւս կողմն էլ պէտք է նոյնքան և աւելի թուով վկաներ ներկայացնէ։ Այդ վկաներին պէտք է ներկայացնել «նորին գերազանցութեան»—դատաւորին, նա ընդունում է այս ինչ վկային—պէտք է տալ նորին գերազանցութեան 2 ֆր. նա ընդունում է այս երկրորդ վկային—նոյնպէս 2 ֆր. և երբ վարձատրուեն բոլոր ներկայացուած վկաները, այն ժամանակ մնում է միայն տալ դատաւորին ւոյն՝ ինչ արդէն նա կը պահանջի։ Այդ է իրաւասութեան ու իրաւական մթնոլորտը ամբողջ Թիւրքիայում, գուցէ փոքրիկ վարիացիներ-

¹⁾ Ըստ Դուրանի շատ դէպքերում մահմեդականի սուտ վկայութիւնը ու երգումները չնչին զոհողութիւններով, մինչև իսկ մի երկու օր ծոմապահութեամբ կարելի է քաւել (տես Ատրպետ լիալիֆաթ)։

րով. կարող է այդպիսի մթնոլորտում տնտեսական կեանքը բնթանալ իր բնական ճանապարհով:

Եւրոպան պնդում է, որ Թիւրքիան չի կարող առանց ճանապարհների լաւ հաղորդակցութեան բարգաւաճել. դա անհրաժեշտ է մի երկրի հասարակական կեանքի զարգացման տեսակէտից եւ: Եւ Թիւրքիան ստիպուած է ուրեմն այդ անել, բայց դրա համար նա պործ է ածում ամենահասարակ և ամենաէժան միջոցը՝ այնպէս ձրի բանեցնել ճանապարհներին կից գիւղացիներին: Այսպէս՝ երբ Կ, Պոլսում ծրագրուած է մի որեւէ ճանապարհ լայնացնել, կամ բարւոքել և կամ նորը պատրաստել, երկու քաղաքներ, օրինակ Սալոնիկի և Մանաստիրի միջև, մութէսարիֆները երեւի միջոց ունեն և՛ ժողովուրդը բանեցնելու և՛ ճանապարհները նոյն վատ դրութեան մէջ թողնելու: Նրանք այնպէս են աշխատանքը բաժանում գիւղացիներին մէջ, որ Սալոնիկի շրջակայքում ապրող գիւղացին գնա սկսէ աշխատել Մանաստիրի մօտ, իսկ Մանաստիրի շրջակայքում ապրող գիւղացին գնա մինչև Սալոնիկ և այնտեղից սկսէ աշխատել ծրագրած ճանապարհների վրայ. այդպիսով՝ գիւղացիները ստիպուած են հեռանալ իրանց բնակավայրերից 100—200 վերստ: Յայտնի բան է, որ գիւղացիները սկսում են տրտնջալ: Իսկ սա արդէն մութէսարիֆի տեսակէտից ապստամբութիւն է և ուրեմն իրաւունք ունի ժանդարմներ ուղարկել դժգոհութիւն ցոյց տուող գիւղերը... Գիւղացիները նախ ծեծում են, ապա և կողոպտում. շատ անգամ նրանց ունեցածը կրակի զոհ է դառնում. բայց եղել են շատ դէպքեր, երբ դժգոհ գիւղացիք կախաղան են բարձրացիլ. և այդ բոլորից ազատուելու միակ միջոցը կայանում է վերջապէս հասկանալու մէջ, թէ մութէսարիֆի կամ գայմազամի ցանկութիւնն է դժգոհներին ոչ ծեծել, այլ... նախտ փողի վերածել գիւղացիներից պահանջուած աշխատանքը:

Մի քանի դժբաղդ փորձերից յետոյ, գիւղացիները վերջապէս «խելքի են գալիս» և որոշ գումար փողով կամ ապրանքով տալիս են մութէսարիֆին, որը իսկոյն բաժանում է իր ստացածը գաւառապետի և Կ. Պոլսի պալատականների հետ: Այդ տիւր կատակերգութիւնը կրկնւում է համարեա ամեն տարի. ճանապարհները նոյն նախնական անտանելի դրութեան մէջ են մնում, մինչդեռ մութէսարիֆները ծախուելիք փողի եռապատիկը արդէն ստացել են գիւղացիներից: Եւ եւրոպական դիպլոմատիան ժամանակ առ ժամանակ մասնաւոր ընթորմներ է պահանջում Թիւրքիայից... Արդեօք կարող է իրագործուել որ և է ընթորմ այսպիսի տնտեսական և իրաւական պայմաններում:

Մենք դեռ չենք խօսում մի այլ հանգամանքի մասին, որ մի ընթերցող առաջարկեցի՝ հիշեցնելու գաղափարներում, որքան հենց է. Պոլսում նստած կառավարական խոշոր պաշտօնեաներն են հակառակուսում։ Ամեն մի նոր ընթերցող ներմուծելիս—սեղմում, ընկճում է «բաքչիչի», շանտաժի միջոցով, որը կեանքի ու մահուան խնդիր է դառնել թուրք աստիճանաւորի համար։ Այդ է պատճառը, որ մի խումբ քաղցած պալատականներ ու փաշաներ ամեն մի նոր ընթերցողի առթիւ՝ սարսափեցնում են սուլթանին, որ ամեն ինչ կործանուելու, տակնուվրայ լինելու մօտ է «աշխարհի ամենալաւ երկրներից մէկում»։¹⁾ Եւ չնայած այս բոլորին, ասում ենք, պաշտօնական Եւրոպան չստղ ու չհասկացող է ձևանում և անծայր ու անվերջ հատուկտոր, անգլուխ կամ անպոչ ընթերցողների ծրագրերն է «առաջարկում»։ այդ ընթերցողները պէտք է «ընդունուեն» և իբր թէ պէտք է իրագործուեն թուրք կառավարութեան կողմից և նրա ազատ կամքով։ Դա ի հարկէ միամտութիւն է, որ եւրոպական տիպոմատիան աւելի ևս միամիտ ժարդկանց գլխին է փաթաթում։ Կէ որ շատերը հաւատում են, իբր թէ կարելի է Թիւրքիայում ներմուծել մասնակի ընթերցողներ, այն էլ թողած թիւրք կառավարութեան կարգադրութեան ու հսկողութեան։ Մենք, ինչպէս մեզ հետ շատերը, ոչ մի նշանակութիւն չենք տալիս այդ առաջարկուած «ծրագրերներին»։ Եւրոպայի «առաջարկները և Թիւրքիայի խոստումները» շարունակում են ահա մօտ 80 տարի է՝ Համարեա մի ամբողջ դար սուլթանների ոչ մի խոստումը չի անցել խօսքից գործի, եթէ միայն մի որեւէ եւրոպական պետութիւն չէ ստիպել նրան։ Օրինակների համար հեռու չպէտք է գնալ։

1829 թ. Ռուս-թրքական պատերազմից յետոյ՝ Ադրիանուպոլսի դաշնագրի հիման վրայ՝ Թիւրքիան խոստացաւ փոխել քրիստոնեաների վերաբերմամբ իր բռնած քաղաքականութիւնը. միևնոյն ժամանակ նա ճանաչեց Ռուսաստանի իրաւունքը միջամտել «քրիստոնէական» հարցերի ժամանակ։

1839 թ. սուլթան Աբդուլ-Մէճիտը ստիպուած եղաւ հրատարակել նշանաւոր «Մաթթի-Շէրիֆ» իրադէն, որով նա խոստանում էր պաշտպանել իր «հպատակ քրիստոնեայ ազգութիւնների պատիւը, կեանքը, սեփականութիւնը, առանց ցեղի կամ կրօնի խտրութեան»։

¹⁾ Շատ անգամ պալատականները Շէյխ-ուլ-իսլամների միջոցով յանուն Ղուրանին են վախեցնում սուլթանին, թէ ընթերցողները հետապնդում են կրօնական տեսակէտից էլ։

1844 թ. նոյն սուլթանը նոյնատեսակ միայլ հրովարտակ հրատարակեց, ուր խոստանում էր մօտաւորապէս միևնոյնը: 1856 թ. Ղըրիմի պատերազմից յետոյ սուլթանը շտապեց ընդառաջ գնալ Պարսիկ դաշնագրին և հրատարակեց մի իրադէ, ուր ասուած էր, թէ այսուհետև իր բոլոր հպատակները հաւասար են թուրք օրէնքի առաջ և պիտի վայելեն քաղաքացիական հաւասար իրաւունքներ: Այդ իրադէն կամ մանիֆեստը, ի միջի այլոց ասում էր հետեւեալը. «Կառավարութեան իղձն է որ Թիւրքիայում գոյութիւն ունեցող կրօններից ո՛չ մէկը չենթարկուի որևէ խտրութեան պետական օրէնքների առաջ»: Բայց այդ մանիֆեստը ինչպէս և միւս մանիֆեստները ¹⁾—մեռած տաւեր մնացին: Անցնենք սակայն նոյն քառասական բեթիմի նոր ներկայացուցչի Աբդուլ-Համիդի խոստումներին:

1877 թ. անգլո-թրքական դաշնագիրը ասում էր ի միջի այլոց. «Նորին Մեծութիւն սուլթանը խոստանում է Անգլիային՝ իրագործել անհրաժեշտ ընփոխները, որոնց հպատակն է քրիստոնեաների պաշտպանութիւնը հայկական գաւառներում»: Եւ որպէսզի սուլթանը կարողանայ պաշտպանել «Հայաստանը Ռուսաց դէմ», նա «ընդունում է Կիպրոս կղզու գրաւումը Անգլիայի կողմից». բացատրութիւնները իհարկէ աւելորդ են... Անգլիան բարեհաճեց Կիպրոս կղզին գրաւել, բայց սուլթանը չկարողացաւ քրիստոնեաների իրաւունքը պաշտպանել:

Դրանից յետոյ Սան-Ստեֆանօյի դաշնագրի հիման վրայ Թիւրքիան պարտաւորութիւն յանձն առաւ Ռուսաստանի՝ առաջ «բարեւորել առանց յապաղման հայերի դրութիւնը և նրանց պաշտպանել քրդերի և չէրքէզների դէմ»: Այդ «պարտաւորութիւնն» էլ իհարկէ լոկ թղթի վրայ էր:

Մի քանի ամիս չանցած՝ 1878 թ. Բերլինի նշանաւոր դաշնագիրը ստիպում է սուլթանին ընդունել § 61-ը, ուր ասուած էր, որ սուլթանը իր վրայ պարտականութիւն է առնում իրագործել, էլի «անյապաղ», այն ընփոխները, որոնք պահանջում են հայաբնակ գաւառների տեղային պայմանները, ինչպէս և պաշտպանել հայերին քրդերի և չէրքէզների յարձակման ու կողոպուտի դէմ: Այդ «նպատակը իրագործելու միջոցների մասին Բ. Դուռը պէտք է ժամանակ առ ժամանակ իմաց տայ եւրոպական հինգ պետութիւններին, որոնք և կը հսկեն»:

1) 1866 թ. սուլ. Ալիդը՝ օսմանեան երկրում ուսումը պարտադիր հրատարակեց, այդ հպատակով տասանորդ հարկի դիմարէն պէտք է ստացուէր մի ութերորդը և յաւելուած հարկը յատկացուէր լուսաւորութեան նախարարութեան: Թէև հարկերը աւելացան, բայց ուսումնարանները չբացուեցին:

րեֆորմների իրագործման վրայ...» Նոյն Բերլինի դաշնագրութեան § 29-ով խոստացուած էր մօտաւորապէս նոյնը Մակեդոնիայի վերաբերմամբ:

1880 թ. Թիւրքիան խոստանում է եւրոպական պետութիւններին իրագործել մի քանի անհրաժեշտ ընդհանուր Արեւելեան Ռումելիում: Տասնէ հինգ տարի յետոյ, երբ ոչ թէ որեւէ բարեփոխում տեղի չունեցաւ Թիւրքիայի գաւառներում, այլ քրիստոնեաների դրութիւնը աւելի ևս վատացաւ, 1895 թ. սուլթան-Աբդուլ-Համիդը խոստացաւ կայսերական իրազէով իրագործել նշանաւոր «Եւրոպական կոնցերտի» այսինքն դիպլոմատիայի պատրաստած ընդհանուր ծրագիրը: Սակայն մի անգամ ևս ոչինչ չիրագործուեց. նոյն հայածանքը, նոյն խռովութիւնները, մի խօսքով նոյն բեժիմը շարունակուած է Թիւրքիայում առանց փոփոխման: Երևան եկան մի քանի նոր երեւոյթներ՝ հայածանքը փոխուեց բանտի, խստութիւնների՝ մասնակի ապա և ընդհանուր կոտորածի. կոտորուեց մեծ և փոքր, կին և մարդ, կոտորուեց տասնեակ, հարիւր հազարներով: Եւ Արեւելեան Հարցի շուրջը կուտակուած էին մի կողմից ընդհանուր ծրագիրներ, միւս կողմից կոտորածների դիակներ: Եւ մինչդեռ շատերը կարծում էին որ «Երեֆորմների «ծրագրի» կատակերգութիւնը այլևս կրկնուելու չէ, յանկարծ 1903 թ. Աւստրիայի և Ռուսաստանի կողմից սուլթանին ներկայացրուեց Միւրցշտէյկի ծրագիրը—Մակեդոնիայի վերաբերմամբ: Երբ Եւրոպան տեսաւ, որ սուլթանը իսկոյն և եթէ բարեհաճեց ընդունել այդ ծրագիրը քիչ էր մնում, որ «զարմանքից մարէր»...: Մեզ համար զարմանալին հէնց իր՝ Եւրոպայի՝ հաւատքն է ու միամտութիւնը: Ծրագիրը ընդունուեց, որովհետեւ այն՝ փոխանակ մակեդոնացիներին որեւէ զոհացում տալու, տարօրինակ կերպով աւելի էր ամրացնում սուլթանի դրութիւնը Մակեդոնիայում: Պաշտօնական Եւրոպայի սանկցիայով Մակեդոնիան ձեռք ու ոտք կապուած դրուեց Թիւրքիայի քաճաճոյքի տակ: Միւրցշտէյկի ծրագիրը, թուով վերջինը որ առաջարկուեց սուլթանին, ոչինչ նոր բան չէր պարունակում, որ արդէն տասնեակ իրադէսներում կրկնուած ու խոստացուած չլինէր: Հարցի ամենաէական կէտը—փայլում էր իր բացակայութեամբ. այն է՝ Եւրոպայի մշտական և ուղղակի կոնտրոլը երկրի ընդհանուր վերակազմակերպութեան վրայ: Մինչև որ այս էական կէտերից գոնէ մէկը չիրագործուի,—Արեւելքի վերքերը բաց կը մնան, և դժուար է ասել, թէ ինչով կը վերջանայ Արեւելեան Հարցը: Միայն վերջին երկու տարուայ ընթացքում Մակեդոնիայում 201 գիւղ է աւերակ դարձել,

12,440 տուն կողոպտուել, 4,694 մարդ սպանուել, 3,122 կին ըննարարուել և 71,855 մարդ սնանկացել ու աղքատացել: Իսկ Եւրոպան:

Պաշտօնական ու կապիտալիստ Եւրոպան զբաղուած է միակ մտատանջութեամբ՝ թողնել Թիւրքիայի նախկին *ad valorem* մաքսահարկը եւրոպական ապրանքների վերաբերմամբ և նոր փոխառութիւններ առաջարկել Թիւրքիային, որպէսզի կարողանայ հրացան ու թնդանօթ պատուիրել Եւրոպային ու այդպիսով աւելի սերտ կապերով կապուել «քաղաքակիրթ» երկրներին... շահերին¹⁾:

Մենք տեսնք, որ Թիւրքիայի ֆինանսները, իսկ դրա հետ և Թիւրքիայի տնտեսական կեանքը՝ կապուած են մի կողմից ուղղակի իրան թիւրք վարչութեան, միւս կողմից Եւրոպայի կամ եւրոպական կապիտալիստների հետ, որոնց ներկայացուցիչն է, ինչպէս ասացինք «Հանրային պարտքերի վարչութիւնը»:

Չնայած այն ճշմարտութեան, որ Թիւրքիայի դրութիւնը ողորմելի և անյոյս է, հէնց այդ անորմալ դրութիւնը մի տեսակ պահապան հրեշտակ է դարձել Թիւրքիայի անկախութեան համար: Թողնելով և պահպանելով Թիւրքիան, որպէս մի քաղաքական առանձին և անկախ պետութիւն՝ Եւրոպան նոյն այդ Թիւրքիայի ֆինանսական և տնտեսական կեանքը իր ձեռքն առաւ և այն աստիճան իրար ձուլեց իր ու նրա նիւթական կեանքը, որ ակամայ դարձաւ նրա քաղաքական շահերի պաշտպանը: Գոնէ կապիտալիստների համար անհրաժեշտ է դարձել այսուհետև պահպանել իրերի դրութիւնը, *statu-quo*-ն Թիւրքիայում: Կապիտալիստ Եւրոպան իր միջամտութեամբ (Հանր. պ. վարչութեան) զարմանալի կերպով ոյժ և տոկոսնութիւն տուեց Թիւրքիայի պաշտօնական ֆինանսներին, իսկ դրա միջոցով ոյժ և կենսունակութիւն փչեց թրքաց միապետական, մինչ

¹⁾ Մեր յօդուածը վերջացրել էինք, երբ ռուսաց ֆինանսների մի-նիստրութեան թերթից իմացանք, որ 1905 թ. յունուարին՝ Կ. Պոլսում հիմ-նուել է. «Արտասահմանեան առևտրի միութիւն» (Union perm. des délégués de Commerce étranger). այդ հիմնարկութեան նպատակն է «զարգացնել Թիւրքիայում այս միութեան յարուող պետութիւնների առևտուրը», այդ նոր հիմնարկութեան մասնակցում է և Ռուսաստանը: Ահա միջազգային տըն-տեսական մի հիմնարկութիւն ևս, որ ապագայում կարող է մեծ դեր խա-կալ: հիմնարկութիւնը յամենայն դէպս արժանի է ուշադրութեան. «Կայ հիմք կարծելու, որ Ռուսաստանը կը բռնի իրան արժանի տեղը, (որ է դէպ երաշխաւորում է նրա աշխարհագրական դիրքը) Թիւրքիայի արտասահման-եան առևտրի մէջ» — ասում է ռուս պաշտօնական թերթը (Вѣст. Финан-совъ, 1905. № 15):

այդ, խարխուլ կարդերին: Բաժանելով թրքաց պետութեան ֆինանսական կեանքը երկու մասի, Եւրոպան առաւ իր ձեռքը պետութեան նախ եկամուտների մի մասը՝ նախկին պարտքերի հատուցման համար, ապա օգնեց նրան այդ հարկերի կարգադրութեան ու հարկահանութեան հարցերում: Իր օրինակելի կազմակերպութեամբ կապիտալիստ Եւրոպան (Հանր. պարտ. վարչութիւնը) պարտքերի գեղջման հարցերում ցոյց տուեց դիպլոմատիային, թէ Թիւրքիան մի շատ շահաւէտ և անսպառ աղբիւր է Եւրոպայի շահերի համար: Այլ բան է, եթէ նոյն Թիւրքիայի պարտքերը անկանոն վճարուէին և հետևապէս Եւրոպայի շահերը ֆինասուէին. այն ժամանակ անշուշտ պաշտօնական Եւրոպան իսկոյն կը գար այն եղրակացութեան, ոչ այդտեղ չէ տիրում «կատարեալ անդորրութիւն» և ուրեմն թուրք պետութիւնը դարձել է անպէտք, մինչև իսկ ֆինանսակար «քաղաքակրթութեան» համար ¹⁾: Բայց հէնց այս կողմից Թիւրքիան ապահով է, որովհետեւ նա իր գլխին ունի մի խնամոտ, մի ընդունակ «կառավարիչ», որ հոգս է քաշում նրա համար, բոլոր անհրաժեշտ ֆինանսական հարցերում:

Ի՞նչ փոյթ թէ թրքահպատակ ազգութիւնները տնտեսապէս քայքայուեն, աղքատանան. ի՞նչ փոյթ թէ երկիրը քաղաքական ու իրաւական որևէ իրաւունքից զրկուած լինի—քանի որ այդ քառասական դրութիւնը այնքան ձեռնտու է եւրոպական պետութիւններին:

Մինչև 90-ական թուականների կէսերը գլխաւորապէս Անգլիան, Ֆրանսիան և Աւստրիան էին որ շահուում էին Թիւրքիայից. իսկ վերջին տաս տարում դրանց թուին աւելացաւ և Գերմանիան, որ ամեն օր մի նոր տնտեսական նուաճում է աւնում խալիֆներէ հայրենիքում: Մի կողմից եւրոպացիք ներմուծում են իրանց դո՛ճարանական ապրանքները, առանց դարգացնելու նոյն Թիւրքիայի սեփական արդիւնաբերութիւնը, միւս կողմից հիմնում են գերմանական, աւստրիական տներ Թիւրքիայի խոշոր կենդրոններում ու այդպիսով գերիշխող դիրք են գրաւում: Ուստի և Թիւրքիան եւրոպական պետութիւնների վերաբերմամբ և տնտեսական տեսակէտից՝ կապիտալիստական կոլոնիայի դեր է խաղում: Ահա թէ ի՞նչու Թիւրքիայում տեղի ունեցող ապստամբութիւնները ու դժգոհութիւնները միմեանցից բոլորովին տարբեր նշանակութիւն ու լուսաբանութիւն են ստանում:

¹⁾ Բաւական է յիշել Լորտնգօ և Տիւրքինի ընկ. հարցը և նոյնանման չէպերը:

Եթէ խլրտումները տեղի են ունեցել ծովափնեայ քաղաքներում և կամ այնպիսի վայրերում ուր հարկահաւաքութիւնը «Հ. պարտ. վարչութեան» հսկողութեան ու կարգադրութեան տակ է—այն ժամանակ Եւրոպան իսկոյն սկսում է Թիւրքիային «խելքի բերել»։ Հօ չէ կարող Եւրոպան սառնութեամբ նայել ապստամբութեան կամ կոտորածների վրայ, որոնք բխկի են հնթարկում «Հանր. պարտ. վարչութեան» շահերը... Այլ խնդիր է եթէ Թիւրքիայի մի յետ ընկած, խուլ անկիւնում, ուր Եւրոպայի տնտեսական շահերը ոչինչ չեն կորցնում, ապստամբութիւն է կատարւում. նրան ի՞նչ. չէ՞ որ այդ տեսակ հարցերը մի «կարգին» տէրութիւն պարտական է ինքը վճռել. և «կարգին տէրութիւնը» ինքն է «վճռում» այդ կնճռոտ հարցերը։ Եւ միայն երբ արդէն քարերն են խօսում՝ Եւրոպան էլ սկսում է կոկորդիլոսի արցունքներ թափել։

«Եւրոպա» ասելով մենք հասկանում ենք եւրոպական կապիտալիստ դասակարգը ու նրա շահերը պաշտպանող եւրոպ. դիպլոմատիան և ոչ թէ այն նշանաւոր գործիչները ինչպէս՝ Ժորէս, Բեքել, Վանդերվելդ և այլն, որոնք Եւրոպայի պրոլետարիատի ներկայացուցիչ ու մեր անկեղծ բարեկամներն են։

Եւրոպայի համար գլխաւոր հարցը կայանում է այն բանի մէջ, որ Թիւրքիան վճարէ իր պարտքերը։ Եւ յիշուի Թիւրքիան շնորհիւ «Հանր. պարտ. վարչութեան» իր պարտքերի մի մասը վճարեց։ Եւ—եթէ ժամանակ առ ժամանակ Թիւրքիան նորանոր պարտքեր է անում—զուգընթացաբար էլ նա իր նախկին պարտքերի գումարը փոքրացնում է։ Քսան տարուայ մէջ նա վճարել է մօտ 35 միլիոն թրքական ոսկի, իսկ նոր պարտքեր է արել մօտ 20 միլիոն թրքական ոսկի։ Այդպիսով նա փոքրացրել է 15 միլ. իր պարտքերից։ Սօսք չկայ որ զուգընթացաբար և անհամեմատ աւելի ժողովուրդը տնտեսապէս քայքայուել է. բայց այս հանգամանքը հազիւ թէ որեւէ նշանակութիւն ունենայ պաշտօնական Եւրոպայի աչքում։

Մենք արդէն ասացինք, որ Թիւրքիայի թէ ընդհանուր և թէ մասնաւոր ճիւղերում տնտեսական կեանքը դրուած է այնպիսի պայմաններում, որ չէ կարող զարգացնել երկր իարդիւնաբերող ոյժերը։ Այդ կաշկանդման գլխաւոր պատճառն է թուրք միապետութեան մաշուած, անպէտքացած կազմը և կառավարութեան կախումը եւրոպական կապիտալիստ դասակարգից։ Այդ բոլորը ստեղծում է Թիւրքիայում պատմութեան մէջ դեռ ևս նմանը չտեսնուած մի քառասական դրութիւն, որը ընդհանուր առմամբ օգտաւէտ է եւրոպական մեծ պետութիւնների համար։ Միեւնոյն ժամանակ այդ տնտեսական-քաղաքական քա-

օսային զբուծիչն անկարելի է դարձնում, ինչպէս տեսանք, մասնաւոր բեֆորմներ իրագործումը թիւքը միապետութեան սահմաններում, Բայց եթէ Եւրոպայի կողմից սուլթանին առաջարկուած մասնաւոր բեֆորմները անկարելիութեան են բաղ-խուում, արդեօք նոյն Եւրոպան չի՞ կարող ուժով մտցնել հիմնա-ւոր և արմատական բեֆորմներ և կամ բաժանել Թիւրքիան եւրոպական տէրութիւնների մէջ: Մենք ամենեւին յաւակնու-թիւն չունենք մարգարէութիւններ անելու. ակնարկենք մի-այն այստեղ երկու խոշոր պատմական փաստի վրայ: Առաջինը ինչպէս տեսանք, այն է, որ Թիւրքիայի հէնց արդի զբուծիչը ամենից շատ համապատասխանում է Եւրոպայի տնտեսական, ֆինանսական շահերին: Երկրորդը զուտ քաղաքական՝ վերաբե-րում է Թիւրքիայի դրացի մեծ պետութիւններից մէկին՝ Ռուսաստանին. կարծում ենք այլևս ոչ ոքի համար դադարիք չէ, որ Ռուսաստանը զէմ է որեւէ արմատական վճռի թիւքը միա-պետութեան վերաբերմամբ ¹⁾:

Ներկայումս մի բան կարելի է հաստատել, որը ինքն ըստ-ինքեան հետևում է մեր ասածից. քանի Թիւրքիայի սահման-ներում գոյութիւն ունենայ իրերի արդի զբուծիչը, անխուսա-փելի են նոյն պետութեան մէջ զանազան ազգութիւնների դժ-գոհութիւններն ու խլրտումները, որ գնալով աւելի ևս կարող են ուժգին կերպարանք ստանալ:

Իսկ քանի այդպիսով Արևելեան Հարցը գործօն հրաբուխի ոյժ է ստանում, Եւրոպային ճակատագրօրէն սպառնում է մի սոսկալի կոնֆլիկտ Թիւրքիայում գոյութիւն ունեցող միջազ-գային շահերի հողի վրայ:

Ժամանակի անիւր մշինքան ուժգնութեամբ է ընթանում սակայն, որ այդ նոյն կապիտալիստ դասակարգը կամաց-կա-մաց կորցնում է իր ոտի տակ ամուր կարծուած հողը, կորցնե-լով դրա հետ միասին և իր դերը ու ազդեցութիւնը, թէ՛ իր

1) Վերջին 7—10 տարին Ռուսաստանը քանի զնում լայնացնում է իր առևտրական կապերը Թիւրքիայի հետ, ներմուծելով այնտեղ մեծ քա-նակութեամբ իր արդիւնաբերութիւնները (կերոսին, աղակի, մանուֆակ-տուրային ապրանքներ և այլն): Առանց կանգ առնելու միևս գործօնների վրայ՝ մասամբ կարելի է և տնտեսական պատճառներով բացատրել կոմս Լոբանովի խօսքերը, թէ Ռուսաստանը չի ուզում մի երկրորդ Բուլղարիա տեսնել իր կողքին, որից նա ոչ տնտեսական և ոչ էլ քաղաքական շահ ունեցաւ. նոյն Լոբանովի պատմական ֆրագմէնից մէկն է նոյնպէս. «հայկական բեֆորմները մեր ներքին հարցն է»: Ինչ և է, մնում է փաստ, որ մեծ պետութիւնները դռնում են, որ Թիւրքիայի ներկայ տնտե-սական-հասարակական պայմանները պէտք է պահպանել:

մօտ և թէ Թիւրքիայի վերաբերմամբ Նոյնը և աւելի ևս արա-
դութեամբ կատարոււմ է Թիւրքիայի միւս պաշտպան գործօնի
—ուսու միապետութեան վերաբերմամբ և այն ժամանակ
Թիւրքիան զրկուած իր ամենաուժեղ պաշտպանից, պաշտօնա-
կան եւրոպայի կապիտալիստ դասակարգից և դրացի երկրնե-
րի խուլ քաղաքականութիւնից—կամ պէտք է արմատապէս
ու հիմնովին բարեփոխուի, և կամ ենթարկուի մաս առ մաս
լաթանման մեծ պետութիւնների մէջ: Վերջինս գուցէ աւելի
ճակատագրական է Թիւրքիայի համար, որպէս քաղաքական
միութեան անհրաժեշտութիւն...

Ռուբէն Բերքերեան

(Վերջ)

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՍԿԶԻՈՒՆՔԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՈՒՄ

I

Հայ եկեղեցու կանոնական իրաւունքի ամենաէական ըս-
կզգրուներէից մէկը՝ նրա հոգևոր-վարչական կազմակերպու-
թեան մէջ՝ համարոււմ է ընտրական սկզբունքը:

Շատ անգամ է գրուել դրա մասին, սակայն մեր եկեղե-
ցու իրաւունքի ու նրա պատմական կեանքի մէջ արտայայտուող
այդ սկզբունքը դեռ պատմական հետազօտութեամբ—իր ծագ-
մամբ, եկեղեցու դարաւոր պատմական կեանքի ընթացքով
յաջորդական զարգացմամբ, ու իր արտայայտութեան եղանակ-
ներով՝ ցարդ լուրջ ուսումնասիրութիւն ենթարկուած չէ:
պատմական բազմաթիւ փաստերի վերաբնադատութեան դեռ
ևս եղած չէ:

Եկեղեցու համար այդպիսի արտակարգ լուրջ խնդիրներ
շօշափելիս՝ բաւական չէ ասել, որ Հայ եկեղեցին ժողովրդական
է, ու իբր այդպիսի մի եկեղեցի՝ կառավարոււմ է ընտրական
լայն սկզբունքներով և այլն, և այլն:

Հայ եկեղեցու իրաւունքի գիտութեան համար լոկ խօսքե-
րը բաւական չեն. նա պահանջոււմ է եկեղեցու կեանքի մէջ ար-